

Farkas János László

Frege és Russell tárgyelméletéről

Russell, amint azt „On Denoting” című dolgozatának elején bejelenti, gondolatmenetét négy szakaszra tagolja:

„[I] Azzal kezdem, hogy felvázolom az általam javasolt elméletet; azután [II] Frege és Meinong elméletét tárgyalom, s megmutatom, miért nem elégít ki egyik sem; majd [III] megadom, milyen indokok szólnak elméletem mellett; végül pedig [IV] röviden utalok elméletem filozófiai következményeire.” (480)¹

Előadásomban a [III] szakasszal foglalkozom. Ez a dolgozat közepe táján kezdődik; és első nyolc bekezdésében kifejti egy érvet, amely nem csupán, hogy úgy mondjam, helyrajzilag áll középen, hanem jelentőségét nézve is: a döntő érvet szolgáltatja a korábbi elméletek feladása és a javasolt új elmélet elfogadására. A vonatkozó irodalomban ezt az érvet – az egyik benne szereplő példa nyomán – „Gray Elégiája argumentum” néven emlegetik, a nyolc bekezdést sorra az ábécé első nyolc betűjével jelölik meg. Az első, tehát az (A) bekezdés a következőképp hangzik:

„A jelentés és a denotáció viszonya bizonyos és elég különös nehézségeket tartogat, amelyek önmagukban is eléggé bizonyítani látszanak, hogy nem lehet jó az az elmélet, amely ilyen nehézségekre vezet.”

Dolgozatának egy korábbi bekezdésében Russell már egyértelművé tette, hogy a ‘jelentés’ és ‘denotáció’ – pontosabban a ‘meaning’ és ‘denotation’ – terminusokat a Frege-féle ‘Sinn’, illetve ‘Bedeutung’ angol megfelelőjének szánja. Az újabb angol nyelvű irodalomban erre a célra inkább a ‘sense’–‘reference’ terminuspárt használják. A magam részéről Frege elméletéről szólva az ‘értelem’ és ‘referencia’ szavakat fogom alkalmazni.²

A következő hét bekezdésben Russell kifejti, milyen nehézségekre vezet, és miért, a jelentés és denotáció megkülönböztetésével élő elmélet. Lemondok Russell érvelésének ismertetéséről, mert egyrészt feltételezem, hogy kellően ismert, másrészt töredelmesen be kell vallanom, hogy számomra csak egyetlen nehézség vált belőle nyilvánvalóvá: nevezetesen az, hogy átlássam az érvet. (E nehézség természetét a dolgozatomhoz csatolt függelékben ecsetelem.) Az „On Denoting” olvasói eleinte mintha könnyen túltették volna magukat ezen a nehézségen, az utóbbi négy-öt évtizedben azonban számos egymásnak ellentmondó és egymással polemizáló elemző kísérlet történt az érv átvilágítására.

Az egyik alapvető kérdés, melyben az értelmezések elválnak egymástól: voltaképpen mi az az elmélet, amelyet Russell a döntő érv célkeresztjébe állít? Az imént említ-

¹ Az „On Denoting” idézett részletei után az első megjelenés – *Mind* 14 (1905) 479–493. – oldalszámait tüntetem föl. Az idézeteket saját fordításomban hozom.

² Némiképp jobb meggyőződés ellenére. Amint azt egy korábbi dolgozatomban megpróbáltam kimutatni, a szóban forgó fregei terminusok legalkalmasabb magyar fordítása az – egyébként kézenfekvő – ‘értelem’ és ‘jelentés’ volna (Farkas János László, „Jelöllet és jelentés”. In Neumer K.–Laki J. [szerk.] *Minden filozófia, nyelvkritika* II. *Analtikus filozófia és fenomenológia*, Budapest: Gondolat, 2004. 36–53.). A most tárgyalt összefüggésben azonban zavart okozna, ha ragaszkodnék ehhez a szóhasználathoz.

tett Frege-utalás természetesen azt a választ sugallja, hogy Russell az ő elméletét támadja. Először Peter Geach vetette föl egy 1959-ban megjelent tanulmányában,³ hogy Russell érvét jobban megértjük, ha úgy olvassuk, hogy nem Frege, hanem saját korábbi elméletének megdöntésére irányul.

Az „On Denoting” szövege egyébként ehhez az olvasathoz is természetes támpontot kínál. Russell egy helyen utal saját korábbi, a *Principles of Mathematics*-ban (1903) kifejtett denotáláselméletére, s azt mondja róla, hogy az majdnem ugyanaz („very nearly the same”), mint a Fregéé (480., 1. lj.). A megfogalmazás ugyan jelzi a különbség meglétét, de azt mindjárt bagatellizálja is, és okkal gondolhatunk arra, hogy azért, mert a különbséget Russell a döntő érv szempontjából elhanyagolhatónak tartja. Így nézve mindegy, hogy a célba vett elméletet Fregének vagy a korábbi Russellnek tulajdonítjuk, a kettő együtt áll vagy bukik, és az „On Denoting”-ot író Russell minden bizonnyal így látta. Mégis célszerű az értelmezést azzal kezdeni, hogy Fregét kihagyjuk a játékból, s csak utána vizsgáljuk, hogy a különbség számottevő vagy nem.

Egy különbséget mindjárt regisztrálhatunk a következő, (B) bekezdés első mondatában. Russell ezt írja:

„Ha egy denotáló kifejezés *jelentéséről* akarunk beszélni, szemben *denotációjával*, ennek természetes módja, hogy idézőjelet teszünk ki.” (485–486.)

Frege másra használja az idézőjelet: ő nem egy kifejezés jelentésére (azaz értelmére) utal vele, hanem magára a kifejezésre, és ettől világosan megkülönbözteti azt az esetet, amikor a kifejezés jelentésére akarunk utalni.⁴ A logikai irodalomban utóbb a Frege-féle használat vált általánossá, így a mai olvasó számára Russell eljárása legalábbis szokatlan, és ez is közrejátszik abban, hogy érvelése nehezen követhető. Ez a nehézség elsöre nem látszik túl nagynak: az olvasó megpróbálhatja e nyolc bekezdés erejéig átprogramozni az agyát, vagy megpróbálhatja kiiktatni a zavaró tényezőt azzal, hogy Russell idézőjelei helyébe mindenütt valami más jelet, mondjuk kapcsos zárójelet ír. Ha azonban ezt megkíséreljük, sokkal nagyobb zavarba kerülünk. Russell ugyanis nem világosít föl arról, hogy mi tegyünk, ha nem a kifejezés jelentéséről, de nem is a denotációjáról akarunk beszélni, hanem mindkettővel szemben magáról a kifejezésről, holott fejtegetéseit olvasva lépten-nyomon felmerül e megkülönböztetés szükségessége. Sok helyen ugyanis első olvasásra nem világos, hogy Russell a nyelvi kifejezésről vagy annak jelentéséről beszél. S a tisztázásnak útjában áll, hogy Russell nem ad kezünkbe eszközt, amellyel e megkülönböztetést megtehetnénk. Russell e mulasztásának természetes magyarázata az, hogy egyszerűen nincs szeme erre a különbségre, sőt a két dolgot tendenciózusan összekeveri. Legalábbis a fregei mérce alapján így kell ítelnünk.

Ha most visszalapozunk az „On Denoting” egy korábbi passzusára, arra a mondatra, amelyben Russell saját terminusait Frege elméletének terminusaival egyezteti, fel fog tűnni egy pontatlanság, ami, meglehet, apró pontatlanság, mindenesetre nagyon jellemző. A mondatra már utaltam; most idézem is:

³ Peter Geach, „Russell on Meaning and Denoting”, *Analysis* 19 (1959) 69–72.

⁴ „Ha a szavakat a szokásos módon használjuk, akkor a szavak jelölete az, amiről beszélünk. De az is előfordulhat, hogy magukról a szavakról vagy jelentésükről akarunk beszélni. Az előbbire példa az, amikor valaki másnak a szavait szó szerint akarjuk idézni. [...] Ilyenkor a jel jelével van dolgunk. Írásban ilyenkor a szavakat idézőjelbe tesszük. [...] Ha egy 'A' kifejezés jelentéséről akarunk beszélni, ezt egyszerűen a következő fordulat segítségével tehetjük meg: „az 'A' kifejezés jelentése.” (Gottlob Frege, „Jelentés és jelölet” In. uő, *Logikai vizsgálódások*, ford. Máté A., kommentálta Ruzsa I., Budapest: Osiris, 121–122. – Vő. Ruzsa Imre, „Russell kontra Frege”, in: Ruzsa I. (szerk.), *Tertium non datur. Válogatott logikai-metodológiai tanulmányok* 1984–1990, Budapest, Osiris 2000, 54–64.)

„[Frege] egy denotáló kifejezésben megkülönböztet két elemet, melyet *jelentésnek*, illetve *denotációnak* nevezhetünk.” (483.)⁵

A pontatlanság az, hogy Frege nem a denotáló kifejezésben teszi a szóban forgó megkülönböztetést. Ő ugyanis mindkét elemet a kifejezéstől különbözteti meg, és mindkettőt a kifejezés *tartalmába* helyezi, maga a kifejezés pedig szerinte e tartalom formája. Lehet ezt a pontosítást szörszálhasogatásnak tekinteni, de csak akkor, ha *nem* Frege elméletéről van szó. Russell megfogalmazása arra vall, hogy már Frege elméletének ismertetésekor akaratlanul saját korábbi elméletéről szól.

Most visszatérek a döntő érvhez, és idézem a harmadik, (C) bekezdés első mondatait: „amikor egy denotáló kifejezés előfordul, akkor a *denotációról* beszélünk, de amikor ez a kifejezés idézőjelben fordul elő, a *jelentésről*.⁶ Mármost a jelentés és a denotáció viszonya nem pusztán nyelvi, a kettő nem csupán a kifejezésen keresztül kapcsolódik össze: kell lennie köztük valamilyen logikai viszonyoknak, és ezt fejezzük ki, amikor azt mondjuk, hogy a jelentés denotálja a denotációt.” (486.)

Frege szerint azonban a denotálás előtagja nem a jelentés, hanem a kifejezés, a nyelvi jel. (Erre a különbségre Máté András jelen összeállításban szereplő tanulmánya is felhívja a figyelmet. De a kép úgy válik teljessé, ha hozzátesszük, hogy Russell más helyeken viszont Fregével egyező módon a denotálás viszonyának előtagjául a kifejezést tünteti föl. Hogy ne menjünk messzire: mindjárt a dolgozat első mondatában felbukkan a 'denotáló kifejezés' /'denoting phrase'/ terminus – eszerint a kifejezés is denotál. Tehát itt is arról van szó, hogy Frege különbséget tesz, Russell azonban nem tesz különbséget kifejezés és jelentés között.) De térjünk vissza az idézet voltaképpen kérdésére, a jelentés és denotáció viszonyára, és arra, hogy ez pusztán nyelvi viszony-e, vagy több annál. Frege szerint a kifejezés, a nyelvi jel nemcsak denotál, hanem ugyanakkor kifejez valamilyen jelentést/értelmet, és ennyiben értelem és referencia között a kifejezésen keresztül létrejön egy nyelvi kapcsolat. De neki is az a nyomatékos véleménye, hogy kettejük viszonya nem merül ki ebben. Ebben a tekintetben még tovább is megy Russellnál, amikor azt mondja, hogy az értelem a referencia – vagyis a szóba hozott tárgy – egy „oldala” vagy „felfogása”. Egy hegy északi vagy déli oldalának viszonya magához a hegyhez bizonyosan több mint pusztán logikai reláció, az meg nyilvánvaló, hogy ez a viszony egyáltalán nem nyelvi, hanem mondjuk földrajzi vagy helyrajzi természetű. Kérdés persze, hogy az ilyesféle analógiákban meddig lehet elmenni, meddig terjed ki érvényük. De Frege szándékát aligha értjük félre, ha megmaradunk annál, hogy ez a reláció *objektív*. S ha most kifejezetten e reláció *logikai* természetére kérdezzük, egyértelmű és világos választ kaphatunk tőle: értelem és referencia a sok–egy reláció szerint viszonyul egymáshoz.

Visszatérve Russell ama megjegyzésére, hogy Frege és a saját korábbi denotálás-elmélete „majdnem ugyanaz”, nézzük meg közelebbről, hogy mi az, ami a teljes azonossághoz hiányzik. Frege a nyelvi kifejezéseket – természetesen a logikai elemzés szempontjának alárendelve – két nagy kategóriába sorolja: tulajdonneveket és függvényneveket különböztet meg. A megkülönböztetés alapja a nevek referenciája: a tulaj-

⁵ Látni való, hogy Russell itt kurzíválással jelzi, hogy a nyelvi kifejezésről beszél. De a kurzíválást is ugyanolyan kétértelműen használja, mint az idézőjelet: hol a kifejezésre, hol meg annak jelentésére utal vele.

⁶ Fordításom itt egy értelmező parafrázist tartalmaz. Az eredeti mondat: „when C occurs it is the *denotation* that we are speaking about; but when 'C' occurs, it is the *meaning*”. A parafrázist a közvetlenül megelőző mondatra alapoztam: „Thus taking any denoting phrase, say C,...” – eszerint C egy denotáló kifejezés, 'C' pedig ugyanez idézőjelek közé zárva.

donnevek tárgyakat, a függvénynevek függvényeket referálnak. A fogalmakat a függvények sajátos válfajaként értelmezi: fogalom az olyan függvény, amelynek értéke minden argumentumra a két igazságérték egyike. Frege felfogása szerint a mondatok referenciája valamelyik igazságérték, s mivel az igazságértékeket tárgyakként tekinti, a mondatokat is a tulajdonnevek közé sorolja.

Ez elég furcsa szóhasználatot eredményez. Az, hogy a mondat tulajdonnév, elég képtelen ötletnek látszik. Ha azonban elolvassuk és megértjük az előzetes magyarázatokat és felvilágosításokat, értelmes kijelentésnek fogjuk tartani. Az már más kérdés, hogy elfogadjuk-e, de az értelmét világosan felfogjuk. De van egy másik pont is, ahol ez a terminológia ütközik a megszokott szóhasználattal, még ha nem is olyan erősen. Frege szerint ugyanis ha azt mondjuk, hogy „Szókratész”, és azt, hogy „Platón tanítója”, mindkét esetben tulajdonnevet mondunk. Szokás szerint csak az elsőnek említett kifejezést neveznénk annak, a másodikat nem. Frege terminusában van valami szándékosan provokáló: mintegy a fejünkbe akarja verni, hogy azok a grammatikai-alaktani különbségek, amelyekhez a szokásos szóhasználat igazodik, a logikai elemzés szempontjából nem jönnek tekintetbe. Russell szerint viszont a tulajdonnév és a határozott leírás alaktani különbségével a logikai elemzésben is számolni kell. Nem azért tartja fenn ezt a megkülönböztetést, mert nem lát túl a szokásos grammatikai kategóriákon. Hanem mert azokon túl mást lát, mint Frege.

Természetesen arra a különbségre utalok, amelyet Russell a „knowledge by acquaintance” és a „knowledge by description” között tesz, és amely érezhető korrespondenciában áll a tulajdonnév és határozott leírás alaktani különbségével. (Huoranszki Ferenc jelen összeállításban szereplő tanulmánya behatóan elemzi ezt az összefüggést. Én csak a legszükségesebbekre korlátozódok.) Az ismeretség révén való tudás egyrészt valamiféle közvetlen kognitív viszonyt feltételez az ismeret és az ismeret tárgya között, másrészt Russell egész megismerésünket erre az alapra akarja visszavezetni. Frege filozófiai ambíciója ennek a szöges ellentéte. Felfogása szerint a tudás, a megismerés minden elemében, legegyszerűbb elemeiben is valamilyen ésszerű tagolt-ságot foglal magában. Ha az ismeret és tárgya közötti viszony nélküli ezt a tagolt-ságot, akkor igazából nem is beszélhetünk megismerésről, csak pusztá képzetről. Ha egy tárgy közvetlenül adva van számunkra, akkor mindig *valamilyen módon* van adva, és ez azt jelenti, hogy adott tárgy és a róla való tudás viszonya mindig közvetett, és az adva létel módja a közvetítő. Legfeljebb arról lehet szó, hogy ez a közvetítés meghúzódik a háttérben, és szokás szerint így is van, mert megismerésünk a tárgyra irányul, és azt állítja az előtérbe. De a logikai elemzés és az ismeretelméleti kritika célja és eredménye éppen az, hogy explikálja azt, ami szokás szerint implicit. A Frege-féle „értelem”, „Sinn” az adva létel módját (*Art des Gegebenseins*) foglalja magában. Egy tárgy sokféleképpen lehet adva, és a tárgyat akkor ismerjük meg, ha minden oldaláról ismerjük. Persze, ha egy tárgy végtelenül sokféle módon lehet adva – és Frege szerint van ilyen tárgy –, ezt az eredményt soha nem lehet elérni. Ezzel a következtetéssel alighanem mindenki egyetért, hiszen általános konszenzus van afelől, hogy tökéletes és végleges tudás emberileg nem lehetséges. Russell-lel összevetve egy másik negatív következményt érdemes kiemelni: azt ugyanis, hogy ebből a szempontból az adva létel lehetséges módjai közül egyik sem élvez kiváltságot a többivel szemben: hiszen amíg a tárgy nincs *minden* lehetséges módon adva számunkra, addig megismerésünknek híja van. Frege különösen azt emeli ki, hogy nincs jogalap, amely az érzéki adottságok ismeretelméleti kitértetését alátámasztaná.

Frege imént ismertetett megfontolásai talán némi fényt vetnek arra, hogy milyen alapon tulajdonított az értelemnek mind a referenciától, mind a nyelvi kifejezéstől jól megkülönböztethető létet, s arra is, hogy milyen összefüggések vannak közöttük. Az értelem és a referencia kapcsolatát a *beszédben* természetesen a nyelvi kifejezések hozzák létre, de az nem a beszédben dől el, hogy ez a kapcsolat objektíve fennáll vagy nem áll fenn. A mondat *értelme* Frege elemzése szerint a mondat által kifejezett *gondolat*, a mondat *referenciája* pedig egy *igazságérték*, azaz vagy az Igaz, vagy a Hamis. Ám az, hogy egy gondolat igaz vagy nem igaz, nem a nyelvben dől el.

Ha az előbb azt mondtam, hogy Frege szerint a tárgy adva lételének nincs kitüntetett módja, most hozzáteszem: logikájában igenis van kitüntetett tárgy. „Der Gedanke” című tanulmánya ezzel a mondattal kezdődik:

„Ahogy az etikában a »jó«, az esztétikában a »szép«, úgy a logikában az »igaz« az iránymutató szó.”

A logika kitüntetett tárgya az Igaz. Ezzel a tárggyal nem lehetünk közvetlen ismeretségekben – sem russelli, sem más értelemben –, az igaz gondolatok világitanak rá egy-egy oldalára. A gondolatok tagoltak, összetevőkre bonthatók, amelyek az értelem síkján helyezkednek el, de a tudományos megismerés érdeke az, hogy minden ilyen értelmi összetevőnek egyértelműen megfeleljen valami a referencia síkján. A különböző igaz gondolatok ugyanazt a tárgyat adják meg, különbségük abban áll, ezt a tárgyat más és más módon bontják fel. Ez az egyetlen tárgy, amely tehát az Igaz, mindekenélőtt két részre bontható, mégpedig úgy, hogy közülük az egyik maga is tárgy legyen, amely már nem ugyanaz, mint az egész; a másik része egy fogalom; és olyan fogalom, hogy a tárgy essen alá. Azt mondhatjuk, hogy míg Russell felfogása szerint van egy kitüntetett kognitív viszony, amelyet épp közvetlensége tüntet ki a többi, közvetett viszonytal szemben, és a kitüntetett viszony a tárgyak sokaságát adja a kezünkbe; addig Frege úgy látja, hogy a megismerésnek egyetlen kitüntetett tárgya van, az Igaz, és az összes többi belőle hasítható ki a logikusan tagolt gondolatok közébejöttével.

Elég általános a megítélés, hogy ez az imént vázolt Frege-féle metafizikai és ismeretelméleti elképzelés nélkülözi az evidenciát. Meglehet. De vajon nem ebből táplálkozott az a másik evidencia, amely Fregét elvezette a szavak használatának és említésének példásan gondos megkülönböztetéséhez? Azóta ez a megkülönböztetés a nyelvi-logikai elemzés metafizikai vonzalmaktól független, általánosan kötelező normájává vált. Frege metafizikája már csak ezért is megérdemel egy misét.

FÜGGELÉK

Eredeti előadásomban csak utaltam arra, hogy az „On Denoting” döntő érvének megértése súlyos nehézségekbe ütközik, de nem részleteztem, mi okozza ezeket a nehézségeket. Ennek kimutatása olyan elemzési apparátust igényel, amelynek kezelésére az élőszó, a hallható beszéd kevésbé alkalmas, mint a látható írott szó. A döntő érv átláthatatlansága onnan fakad, hogy Russell nem konzekvens a kifejezések használatának és említésének megkülönböztetésében, és ezt – különösen bizonyos alattomos esetekben – csak látható jelekkel lehet kellő élességgel megtenni. Egy név használata és említése között az a különbség, hogy amikor használunk egy nevet, akkor a megnevezetről, vagyis a név viselőjéről beszélünk; amikor említjük, akkor magáról a névről. Persze bármiről beszélünk, ezt szavak használatával tesszük; így amikor egy nevet

említünk, tehát a névről beszélünk, akkor is használunk egy szót, de egy másikat: az illető név nevét. A kettő lehet hangzásra azonos: Szókratész egy filozófus, 'Szókratész' egy név, mégpedig Szókratész neve. Ha Szókratészről beszélünk, akkor a filozófusról beszélünk, ha 'Szókratész'-ről, akkor a nevééről. Szókratészről a 'Szókratész' név használatával beszélünk, 'Szókratész'-ről a „Szókratész” név használatával s í. t.

Előadásomban idéztem azt a mondatot, amelyben Russell leszögezi, hogy az idézőjeleket a továbbiakban hogyan fogja használni. Megismétlem:

„Ha egy kifejezés *jelentéséről* akarunk beszélni, szemben *denotációjával*, ennek természetes módja, hogy idézőjelet teszünk ki.”

Frege másra használja az idézőjelet: ő akkor teszi ki, ha az idézőjelbe zárt nyelvi *kifejezésről* akar beszélni. Azt főleges firtatni, hogy melyik használati mód a „természetes”, azt viszont fontos kiemelni, hogy mindkét esetben *konvencióról* van szó, és azt kell mérlegelni, hogy melyik szolgálja jobban a logikai elemzés célját. Vagyis a kérdés az, hogy a Russell-féle konvenció (a továbbiakban: R-konvenció) vagy a Frege féle (az F-konvenció) a célszerűbb. Az tény, hogy ma az F-konvenció az általánosan elfogadott.

Russell ezután mindjárt két példát hoz konvenciójának alkalmazására. Hogy az idézőjelek R-konvenció szerinti használatát megkülönböztessem a Frege-féle használattól (s mivel számunkra az utóbbi a megszokott használat), Russell szövegébe másfajta idézőjelet írok. Az idézőjel tipográfiai metszése nyilvánvalóan nem érinti a mondatok értelmét:

- [1a] A naprendszer tömegközéppontja egy pont, nem egy denotáló összetétel.
- [1b] ›A naprendszer tömegközéppontja‹ egy denotáló összetétel, nem egy pont.
- [2a] Gray Elégiájának első sora egy proposíciót mond ki.
- [2b] ›Gray Elégiájának első sora‹ nem egy proposíciót mond ki.⁷

A két példához pedig egy általános eligazítást fűz:

„Szóval bármely denotáló kifejezést, mondjuk C-t véve a C és ›C‹ közötti viszonyt kívánjuk megvizsgálni, ahol is kettejük viszonyát a fenti két példa szemlélteti.” (486.)

Ez a kijelentés meglehetősen zavarba ejtő. Hiszen a fenti kijelentés szavai szerint a C egy denotáló *kifejezés*, ›C‹ pedig e kifejezés *jelentése*, közelebbről egy denotáló összetétel (amint azt [1b] példázza). Vagyis Russell azt mondja, hogy azt a viszonyt kívánja megvizsgálni, amely egy denotáló *kifejezés* és annak *jelentése* között áll fenn. Holott a döntő érv két bevezető bekezdésében Russell félreérthetetlenül azt mondta, hogy azt a viszonyt kívánja vizsgálni, amely egy kifejezés *jelentése* és *denotációja* között áll fenn.

De ha elfogadjuk, hogy a vizsgálat tárgya és célja – legalábbis átmenetileg – megváltozott, zavarunk csak fokozódik.⁸ Hiszen ha a kifejezés és a jelentés viszonyát akar-

⁷ A 'states' igei állítmány fordításában bizonytalan vagyok. Ha valaki mást alkalmasabbnak talál, mint a 'kimond' igét, írja be helyette azt. – A Frege-féle elemzési mód szerint a [2] példát így lehetne formulálni: (a) Gray Elégiájának első sora egy mondat, és (ez a mondat) egy gondolatot fejez ki. (b) 'Gray Elégiájának első sora' nem egy mondat, és (ez a kifejezés) nem egy gondolatot fejez ki. (Bár nem tartozik szorosan ide, meg lehet említeni, hogy Frege szerint egy költői mű mondatainak van jelentésük, vagyis kifejeznek valamilyen gondolatot, de nincs referenciájuk, amin azt érti, hogy pl. a Gray Elégiájának első sorában kifejezett gondolat se nem igaz, se nem hamis.)

⁸ A következő mondatban Russell megint a jelentés és a denotáció viszonyáról beszél. Az olvasóban az a benyomás támad, hogy Russell maga sem vette észre, hogy érvelése egy mondat erejéig kikökökcent a kerékvágásból.

juk vizsgálni (és vizsgálatunkról érthető mondatokban beszámolni), gondoskodni kell egy olyan jelölésmódról, nyelvi eszközzel, amely egyértelművé teszi, hogy mikor van szó az egyikről, mikor a másíkról. Az R-konvenció azonban csak olyan eszközzel gondoskodik, amely a jelentés és denotáció megkülönböztetésére használható, olyanról nem, amelyet a jelentés és a kifejezés megkülönböztetésére alkalmazhatnánk. Ennek az eszköznek persze tisztán konvencionálisnak kell lennie, és nyitva kell hagynia azt a kérdést, hogy amit szóban megkülönböztettünk, az különbözik-e szavainktól függetlenül is. Az „On Denoting”-ban kifejtett pozitív elmélet szerint a denotáló kifejezésnek – ha magában áll – nincs jelentése, nem járul hozzá valami olyan, ami tőle magától megkülönböztethető volna. A helyzet azonban az, hogy Russell igazából meg sem próbálja megkülönböztetni őket. Márpedig ahogyan előfordul, hogy két különböző név ugyanannak a dolognak a neve, előfordul a fordítottja is: hogy ugyanazzal a névvel illetünk két különböző dolgot, ebből pedig hiba volna arra következtetni, hogy a két dolog egy.

Az R-konvenció gondoskodik olyan eszközzel, amely lehetővé teszi, hogy egy kifejezés jelentéséről beszéljünk, szemben denotációjával, de olyan eszközzel nem, amely lehetővé tenné, hogy magáról a kifejezésről beszéljünk, szemben jelentésével (és persze denotációjával). A hiány pótlására bevezethetjük az F-konvenciót. Russell első példáján bemutatom, hogyan működik a két konvenció együtt:

- (1a) A naprendszer tömegközéppontja egy pont, nem egy denotáló összetétel.
- (1b) \langle A naprendszer tömegközéppontja \rangle egy denotáló összetétel, nem egy pont.
- (1c) 'A naprendszer tömegközéppontja' egy denotáló kifejezés, nem egy pont.

Vagyis az F-konvenció alkalmazása változatlanul hagyja Russell példáját, csak hozzáfűz egy harmadik sort, amely lehetővé teszi, hogy valóban megvizsgáljuk a kifejezés és jelentése viszonyát. C legyen egy denotáló kifejezés; mondjuk a fenti példában szereplő denotáló kifejezés; akkor (1c) szerint:

C = 'a naprendszer tömegközéppontja',

És \langle C \rangle ennek a kifejezésnek a jelentése, vagyis az (1b)-t alapul véve és követve Russell általános eligazítását ezt kell írunk:

\langle C \rangle = \langle a naprendszer tömegközéppontja \rangle .⁹

E jelölésmód birtokában a következőképpen beszélhetünk egy kifejezésnek, jelentésének és denotációjának viszonyáról: 'a naprendszer tömegközéppontja' egy denotáló kifejezés; e kifejezés jelentése a \langle naprendszer középpontja \rangle , amely egy denotáló összetétel; denotációja pedig a naprendszer középpontja, amely egy pont.

Nyilvánvaló, hogy ezek egészen semmitmondó megállapítások, ez azonban nem ellenük, hanem mellettük szól. Egy konvenciót akartunk bevezetni, és egy konvenció

⁹ Felmerülhet, hogy itt helyesebb volna ez az átírás: \langle a naprendszer tömegközéppontja \rangle . Az F-konvenció szerint valóban ez a helyes. Russell eligazítását követve azonban kétségtelenül a szövegben szereplő forma adódik, ami egyébként, mint alább kitéjük, egy kellemetlen „rövidzárlatos” következtetésre ad alkalmat.

akkor jó, ha önmagában véve – mondhatni, üresjáratban – semmilyen érdelemes megállapítás nem következik belőle. Az is világos, hogy a kétféle idézőjel alkalmazása önmagában nem teremt két különböző entitást, de láthatóvá teszi, mikor szándékozunk a kifejezésről, és mikor a jelentéséről beszélni. Ha bebizonyosodik, hogy a kettő nem különbözik, akkor persze az egyiket bátran elhagyhatjuk. De csak azután, hogy a bizonyítás megtörtént, és Russell itt még hozzá sem kezdett a bizonyításhoz.

Hozzá sem kezdett, de jószerint már el is döntötte az eredményét. Ha ugyanis a fentebbi két azonossági állítást megpróbáljuk a Russell által bevezetett jelölésmóddal felírni, akkor – minthogy csak egyféle idézőjel áll rendelkezésünkre – a következő eredményt kapjuk:

$C = \text{›a naprendszer tömegközéppontja‹}$
 $\text{›}C\text{‹} = \text{›a naprendszer tömegközéppontja‹}$

Ebből pedig ellenállhatatlanul következik, hogy $\text{›}C\text{‹} = C$. Vagyis egy denotáló kifejezés jelentése nem más, mint maga a kifejezés. (Mondani sem kell, hogy ugyanez az eredmény jön ki, ha a másik fajta idézőjelet használjuk.)

A jelentés és a denotáció megkülönböztetésére épülő elméletek ellen Russell egyik fő érve az, hogy bennük mozogva óhatatlanul a következő leküzdhetetlen nehézségbe ütközünk:

„nem tudjuk elérni, hogy fenntartsuk a jelentés és denotáció kapcsolatát, egyszersmind elkerüljük azt, hogy a kettő egy és ugyanaz legyen.”

A helyettük ajánlott elméletben nem jelentkezik ez a nehézség, minthogy annak értelmében:

„Az idézőjeles $\text{›}C\text{‹}$ pusztán a *kifejezés* lesz, és semmi olyasmi, amit *jelentésnek* lehet nevezni.”

Mint fentebb megpróbáltam kimutatni, ugyanezt a következtetést minden további nélkül le lehetett vonni pusztán abból a jelölésmódból, amelyet Russell alkalmaz, mégpedig annak folytán, hogy ugyanazzal a jellel jelöli a kifejezést és jelentését. Ez a jel az idézőjel, amely így Russell használatában hol az egyikre, hol a másikra utal.

Mindezzel nem azt akarom mondani, hogy Russell döntő érve szimpla *petitio principii* volna, és hogy pusztán a szavak kétértelmű használata volna a forrása (bár az utóbbi kétségkívül meghatározott irányba húzza gondolatmenetét). Az érv a jelentés és a denotáció viszonyára koncentrált, vagyis – Frege szavával – a kifejezések tartalmára, és erről tartalmas állításokat tesz, amelyek megérdemlik odaadó figyelmünket. A baj csak az, hogy ha megpróbáljuk követni az érv menetét, lépten-nyomon – és kivált minden idézőjelnél – megállít a kérdés: most éppen Russell miről beszél, a kifejezésről vagy a jelentésről? (Amikor pedig az idézőjeles kifejezés egy másik, ugyancsak idézőjeles kifejezésen belül lép föl, már négy variáció között kell választani.) S mivel e különbséget maga sem tette meg világosan, az „On Denoting” szövege sok helyen még halvány támpontot sem ad a kérdés eldöntéséhez. Persze, ha a kettő között nincs különbség, a kérdés nem kérdés. Ám ha ez már el van döntve, akkor mire való az érv? Ebben a helyzetben szerintem két dolgot tehetünk: vagy azt mondjuk, hogy Russell döntő érve üres malomban örül, és nincs mit kezdeni vele (amit nem hiszek), vagy azt, hogy az érv eredeti formájában homályos és nem konkluzív, próbáljunk meg hát belőle minél többet világos és konkluzív alakra hozni.